

УДК 37.091.4

В.О. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ МАЮТЬ ПРОБЛЕМИ В РОЗУМОВОМУ Й ФІЗИЧНОМУ РОЗВИТКУТроцько А.В., д. пед. н., професор,
член-кореспондент*Національна академія педагогічних наук України*Друганова О.М., д. пед. н., професор,
професор кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті розкрито особливості організації роботи з дітьми, які мають проблеми в розумовому й фізичному розвитку, в спадщині видатного українського педагога В.О. Сухомлинського. Обґрунтовано актуальність вибраної проблеми. Схарактеризовано причини, що викликали порушення в розвитку дітей. Визначено принципи й засоби роботи з дітьми, які потребують особливої уваги.

Ключові слова: *В.О. Сухомлинський, організація, робота, діти, які мають проблеми в розумовому й фізичному розвитку.*

В статье раскрыты особенности организации работы с детьми, которые имеют проблемы в умственном и физическом развитии, в творческом наследии выдающегося украинского педагога В.А. Сухомлинского. Обоснована актуальность выбранной проблемы. Охарактеризованы причины, которые привели к нарушениям в развитии детей. Определены принципы и средства работы с детьми, которые требуют особого внимания.

Ключевые слова: *В.А. Сухомлинский, организация, работа, дети, которые имеют проблемы в умственном и физическом развитии.*

Trotsky A.V., Druhanova O.M. VASYL SUKHOMLINSKY ABOUT ORGANIZATION OF WORK WITH THE DISABLED CHILDREN

The article reveals the peculiarities of organization of the work with the disabled children in the legacy of the outstanding Ukrainian teacher, scientist and educator V.O. Sukhomlinsky. The topicality of the chosen problem is substantiated. There have been characterized the causes of different kinds of disorders in the development of children. The principles and means of work with such children urgently requiring special attention are determined as follows: the correct criteria for evaluating the mental work of this kind of schoolchildren; enriching the intellectual and emotional life of the child; manual labor with usage of the simple tools, the importance of which should have no physical effort, but skills, deductibility, and some experience.

Key words: *Vasyl Sukhomlinsky, disabled children, organization, work, conditions, principles.*

У переліку головних засад державної політики України у сфері освіти та принципів освітньої діяльності, визначених у ст. 6 Закону «Про освіту» (2017 р.), названі такі: людиноцентризм; гуманізм; демократизм; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками; розвиток інклюзивного освітнього середовища, у тому числі в закладах освіти, найбільш доступних і наближених до місця проживання осіб з особливими освітніми потребами тощо [1].

Нова українська школа має будуватися за принципом рівних можливостей для всіх, покликана створити всі умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, а також забезпечує виявлення та

усунення факторів, що перешкоджають реалізації прав і задоволенню потреб таких осіб у сфері освіти.

Реалізація поставлених завдань потребує не тільки пошуку нових сучасних підходів і технологій, а й відродження ефективних випробуваних роками традицій, накопичених вітчизняною педагогікою та школою. Особливо цінним у цьому плані є звернення до педагогічної спадщини видатного українського педагога В.О. Сухомлинського, за роки роботи якого в Павлівській школі пройшло 107 дітей зі «зниженою здатністю до навчання» [2, с. 85], «сповільненим мисленням» [4, с. 72], розвиток яких «відстає від норми», які «не такі, як усі» [11, с. 584, 588]. Наголосимо, що всіх їх Василь Олександрович називав «найтендітнішими, найніжнішими квітами в безмежно різноманітному квітнику» [2, с. 85]. З усіма цими дітьми з 5 років і до 15–16 (у половині випадків) і до 17–19 років (у другій половині

випадків) у Павлівській школі проводилася спеціальна робота, результатом якої стало те, що всі вони стали повноцінними освіченими людьми: 55 з них закінчили X клас, 25 – після VII і VIII класів вступили до технікумів і здобули середню спеціальну освіту; 17 – закінчили профтехучилища і вечірню середню школу, 8 – здобули спеціальність на курсах. Два учні через серйозне захворювання своєчасно не змогли закінчити VIII клас і здобули восьмирічну освіту через кілька років [11, с. 590].

Попри те, що порушувана нами проблема неодноразово ставала предметом дослідження багатьох науковців (Л. Березівська, Л. Заліток, Н. Калініченко, Л. Кашуба та ін.), вважаємо за необхідне ще раз зупинитися на питаннях організації системи роботи з дітьми, які мають проблеми в розумовому й фізичному розвитку в спадщині видатного українського педагога задля проектування виваженого плану побудови індивідуальної освітньої траєкторії роботи з такими дітьми з урахуванням їх здібностей, інтересів і можливостей.

Мета статті – схарактеризувати організацію роботи з дітьми, які мають проблеми в розумовому й фізичному розвитку, в спадщині видатного українського педагога В.О. Сухомлинського.

Проведений науковий пошук дає змогу стверджувати, що, за глибоким переконанням В.О. Сухомлинського, кожна дитина має бути щасливою й у цьому їй має допомогти школа. Займаючись упродовж багатьох років проблемою дітей зі зниженою здатністю до навчання, гуманіст у багатьох своїх працях неодноразово наголошував, що вчити й виховувати їх треба у звичайній школі. «Повноцінне середовище, що постійно інтелектуально збагачується, – одна з найважливіших умов їх порятунку», – наголошував видатний український просвітник [11, с. 585]. Проте, на думку педагога, якщо вчити їх так само, як учать усіх дітей, вони «неминуче залишаться недоуками, знедоленими, нещасливими людьми, яких усе життя не покидатиме думка про те, що вони ні на що не здатні» [11, с. 585]. Для навчання й виховання таких дітей, на переконання В.О. Сухомлинського, потрібний «тонкий, делікатний індивідуальний підхід» [2, с. 85].

Установлено, що В.О. Сухомлинського не задовольняли наявні методи й методики роботи з дітьми, розвиток яких відстає від норми. Педагогічні рекомендації й поради їхнім батькам, типу «Удвічі, утричі довше, ніж іншим, їм дітям із зниженою здатністю до навчання, треба думати над задачею, над простішою залежністю», «треба якнай-

більше часу приділяти вивченню уроків», «чим довше сидить дитина над книжкою, тим розумнішою вона стає» [6, с. 81] тощо, В.О. Сухомлинський категорично відкидав і засуджував. Просвітник негативно ставився до тих учителів, які «інтелектуальний розвиток дитини вбачали тільки в сидінні за підручниками», вважали, що в таких дітей «не могло й не мало бути вільного часу». Він із жалем констатував, що є в школі такі вчителі, «сумлінна опіка яких, їхнє піклування про те, щоб дитина якнайбільше сиділа над книжкою, перетворюється кінець кінцем у зло» [6, с. 81–82]. Для таких учителів дитина, яка не встигає, відстає, є таємницею за сімома печатями [5, с. 460].

Отже, гуманну місію школи і педагога В.О. Сухомлинський убачав у тому, щоб урятувати цих дітей, увести їх у світ суспільства, духовного життя, краси цілком повноцінними і щасливими.

Аналіз історико-педагогічних джерел дає змогу стверджувати, що до вирішення проблеми організації роботи з дітьми зі зниженою здатністю до навчання В.О. Сухомлинський підійшов системно. Передусім видатний педагог спробував проаналізувати причини, що викликали такі порушення. Василя Олександровича хвилювали питання, якою мірою відставання розвитку дітей від норми зумовлюється спадковістю, а якою – особливостями середовища, що оточувало дітей з ранніх років; що відбувається в мислительному апараті дитини в той час, коли педагог докладає всі сили, щоб збудити в класі самостійну думку тощо [11, с. 588]. Шукаючи відповіді на ці та інші питання, намагаючись розуміти причини відхилень, В.О. Сухомлинський разом із педагогічним колективом Павлівської школи вивчав спадковість, побут, харчування, духовне життя дітей більш ніж у двох тисячах сімей.

За роки роботи із невстигаючими учнями просвітник переконався, що причини відхилень у їхньому розвитку в кожному окремому випадку ніби нашаровувались, накладались одна на одну; якась була первинною, потім вступала в дію вторинна. Першою причиною, як було встановлено педагогом, нерідко була хвороба, перенесена в ранньому дитинстві, а саме: ревматизм, рахіт, менінгоенцефаліт тощо. В.О. Сухомлинський стверджував, що у 85% дітей, що не встигають, головною причиною відставання, незнання, незадовільної роботи на уроках і дома, другорічництва – поганий стан здоров'я, якесь захворювання чи нездужання, найчастіше зовсім непомітне для лікаря, таке, що піддається діагностуванню тільки в результаті спільних зусиль

матері, батька, лікаря або вчителя. Спостереження, як зазначав видатний український педагог, переконали їх, наприклад, що так зване «уповільнене мислення» – це переважно наслідок не яких-небудь фізіологічних чи функціональних змін клітин кори півкуль головного мозку, а результат загального нездужання організму – нездужання, якого й сама дитина не усвідомлює. Такі діти на початку уроку старанно працювали, але через 10–15 хвилин у них згасали очі, погляд звертався в простір, вони не могли напружувати думки, уважно слухати вчителя. Приховані хвороби і нездужання ставали особливо помітними, коли вчитель прагнув наповнити кожен хвилину уроку напруженою розумовою працею, намагаючись, щоб не пропала жодна хвилина уроку. Прискорений темп уроку (наприклад, коли на уроці арифметики учням пропонують розв'язувати одну за одною п'ять–шість нелегких задач) призводив до того, що окремі учні буквально надривалися: у них тьмяніли очі, рухи ставали мляві [4, с. 125–126; 5, с. 442–444].

Наголосимо, що В.О. Сухомлинський, разом із педагогічним колективом та родиною, прагнули до того, щоб діти, в яких сповільненість розумових процесів є результатом загальної слабкості організму, у літній час спали під відкритим небом, харчувалися продуктами, багатими на вітаміни і фітонциди (мед, молоко, масло, фрукти). Усе це, як писав педагог, справляло чудодійний вплив на здоров'я загалом і на розумовий розвиток [5, с. 444].

Спостереження й вивчення дітей зі зниженою здатністю до навчання упродовж багатьох років дозволило В.О. Сухомлинському стверджувати, що в багатьох випадках поганий стан здоров'я не призвів би до згубних результатів, якби він не був посилений вторинним несприятливим впливом – неправильним вихованням у ранньому дитинстві. У деяких випадках, як зазначав педагог, це було основною причиною, що вплинуло на відставання в розвитку. Зауважимо, що неправильне виховання, на думку В.О. Сухомлинського, – це комплекс найрізноманітніших умов, серед яких просвітник виділив головні: 1) нездорові, конфліктні відносини в сім'ї, а тим більше алкоголізм батьків; 2) обмеженість, надзвичайна вбогість інтелектуального життя сім'ї; 3) відсутність повноцінного материнського виховання в перші 2–3 роки життя дитини.

Установлено, що першу причину В.О. Сухомлинський вважав одним із найзгубніших факторів для дитини з відхиленням в розвитку. Усі труднощі, які виникають

у складному процесі шкільного виховання, за висновками просвітника, сягають своїм корінням у сім'ю; розвиток особистості залежить, насамперед, від того, якими людьми постають перед дитиною мати й батько, як пізнаються людські стосунки й суспільне оточення на прикладі батьків [3, с. 145]. «У таких сім'ях незначні спочатку симптоми відставання незабаром дають про себе знати дуже відчутно», – писав просвітник [11, с. 587].

Щодо другої причини, то В.О. Сухомлинський називав «нешасними» тих дітей, у стосунках з якими мати обходилася двома–трьома сотнями слів. «З прикрістю я виявив, – писав він, – що цим дітям невідоме емоційне забарвлення слова, яке вони, звичайно, засвоюють із казки, з народної пісні» [11, с. 587]. З інтелектуальною обмеженістю завжди поєднувалась, як указував педагог, убогість емоційного життя сім'ї. «Я переконувався, що є 5–6-річні діти, які ніколи й нічому не дивувались, не захоплювались, не раділи. Вони не відчувають і гумору, не розуміють комічних ситуацій і обставин, рідко сміються, хворобливо реагують на жарт», – наголошував В.О. Сухомлинський [11, с. 587].

Надзвичайно важливе значення у формуванні особистості дитини, її успіхів у навчанні надавав В.О. Сухомлинський материнському піклуванню. «Якщо дитина в перші 2–3 роки свого життя не відкриває через найближчу, найдорожчу їй людину – матір – весь світ людський у тому обсязі, в якому він доступний дітям цього віку, якщо разом із лагідним, дбайливим, тривожним мудрим виразом материнських очей, вона не чує найтонших емоційних відтінків рідного слова, – розумове життя її піде зовсім не так, як воно пішло б за умови правильного материнського виховання», – зауважував просвітник [11, с. 588, т. 5]. Наголосимо, що цей висновок Василь Олександрович наважився зробити тільки після того, як була вивчена залежність розумового розвитку дітей від характеру материнського виховання в кількох тисячах сімей і після того, як старанно були досліджені інші умови розвитку.

Проведений науковий пошук дає змогу стверджувати, що, шукаючи способи організації роботи з дітьми зі зниженою здатністю до навчання, В.О. Сухомлинський ретельно вивчав розумову працю учнів, що відстають, безпосередньо на уроках, спостерігаючи одночасно й за обдарованими дітьми. «Не могло бути сумніву, що ефективність праці дитини багато в чому залежить від пам'яті», – робить висновок В. Сухомлинський і задається питанням:

«Чи можна, поліпшивши якимось радикальним способом пам'ять, вплинути тим самим і на розумові здібності?» Вирішуючи це та інші питання, педагог уважно стежив за дослідженнями як радянських, так і зарубіжних учених (наприклад, полемікою американського психолога Д. Креча і радянського дослідника П. Анохіна на сторінках «Літературної газети»), намагаючись, «до-тримуючись певної обережності», перевірити їх висновки і припущення в практичній роботі з дітьми [11, с. 588].

Цікаво, що в пошуках відповіді на питання щодо стимулювання пам'яті В.О. Сухомлинський звертався не тільки до аналізу досягнень сучасної йому фармакології, а й до української народної медицини, яка, за його словами, «знає багато цілющих засобів: одні загострюють пам'ять, інші «стирають», «згладжують» спогади». Важливо, що ці засоби видатний педагог перевіряв дослідним шляхом не тільки на мишах, морських свинках, горобцях, а й на собі [11, с. 586].

На основі власних спостережень та багаторічних дослідів В.О. Сухомлинський робить висновок: по-перше, повноцінну функціональну діяльність мозку не забезпечує штучна активізація пам'яті; по-друге, хімічне втручання в найтоншу сферу людського організму – мислення – небезпечно й морально невиправдане; по-третє, найголовніше, розвиток неможливий без гармонійного впливу на все психологічне, духовне життя людини.

Перше завдання роботи з дітьми, що відстають у розвитку, на думку В.О. Сухомлинського, є не допустити їх неправильно навчання, не допустити, щоб ці діти переживали свою «неповноцінність, запобігти появі в них байдужого ставлення до навчальної праці, не притупити в них почуття честі гідності» [2, с. 85]. Видатний український просвітник писав, що в роботі з учнями вони досягали того, щоб у кожного невстигаючого вихованця розкривався якийсь його сильний бік. «Практика переконала, – писав В.О. Сухомлинський, – що завдяки цьому в умовах багатого ідейного життя колективу вихованець стає несприятливим до будь-яких спроб переконати його, що для досягнення успіху треба покладатися не на власні сили й допомогу товаришів, а на волю божу» [6, с. 51]. Уплив сильніших, розвиненіших, обдарованих учнів на слабких, посередніх – це дуже складний процес постійного духовного спілкування. Оскільки розумова праця відбувається в колективі, вона набуває характеру змагання творчих здібностей: ніхто не хоче бути слабким, кожний прагне випробувати свої сили на складному завданні [4, с. 241–242].

Просвітянин наголошував, що таких дітей треба постійно захищати, бо вони дуже вразливі: сфера інтелектуального життя в дитячому віці тісно зливається зі сферою моральною і кожна невдача в навчанні сприймається як гірка прикрість (проте тільки до того часу, поки серце не призвичаїться і не здерев'яніє, але тоді вже не може бути й мови про якийсь порятунок) [11, с. 585].

Серед найважливіших принципів роботи з дітьми, що не встигають, без додержання яких навіть найкраща методика була б неефективною, В.О. Сухомлинський називав, по-перше, правильні критерії оцінки розумової праці школярів [11, с. 589]. Справжньою бідою, що породжує зубрячку, яка притупляє навіть здібних учнів, на думку просвітника, є невміння знайти правильні критерії оцінки розумової праці. В.О. Сухомлинський писав, що критерієм, мірилом людини в школі стала оцінка. «Учиться учень на п'ятірки – хороший; учиться на трійки – так собі, а якщо має з двох–трьох предметів двійки – це вже, як кажуть, пиши пропало», – писав видатний український педагог. За оцінкою, як зауважував В.О. Сухомлинський, губиться людина, в оцінці розпливається її невичерпність, її багатогранний духовний світ. І це, хай не здаватиметься парадоксом, веде, насамперед, до погіршення успішності, до байдужості в навчанні. «Я не за те, щоб невстигаючих вважати хорошими, щоб милуватися ледарями, – наголошував педагог. – Я за те, щоб не було неробства й лінощів» [10, с. 363].

Робота на уроці, як зазначав В.О. Сухомлинський, потребує одночасного напруження пам'яті й думки. Оцінка розумової праці в школах скрізь виводиться на підставі того, що учень запам'ятав і на вимогу вчителя відтворив. Зауважимо, що В. Сухомлинський вважав, що добру половину того, що завчають у школах діти, особливо з гуманітарних предметів, непотрібне.

Усіляко намагаючись розвинути пізнавальні можливості й зміцнити пам'ять малоздібної дитини, В.О. Сухомлинський разом із учителями Павлиської школи намагалися створити для такої дитини ситуацію успіху, уникнути навіть приводу подумати, що успіхи її оцінюються тим, як вона запам'ятала урок. Дитина відповідала, і оцінка їй ставилася тільки тоді, коли їй удалося досягти певних результатів. При цьому, як зауважував педагог, важливо не показати дитині, що її виділяють у класі [11, с. 588]. Якщо дитина знає радість пізнання, радість успіху, то бажання знати завжди супроводить її працю.

Другим принципом у роботі з дітьми, що відстають у розвитку, В. О. Сухомлинський називав збагачення інтелектуального й емоційного життя дитини. У переліку засобів реалізації зазначеної вимоги передусім важливе місце посідали уроки мислення на природі, які видатний педагог називав «подорожами до джерела живої думки» [4, с. 76]. На першому плані на таких заняттях – здивування, подив перед відкриттям.

Важливе місце в роботі з недостатньо здібними вихованцями, в яких не лише слабка пам'ять, а й, насамперед, не розвинене мислення, посідало розв'язування задач за спеціально укладеним «Задачником для неухажливих». До збірника ввійшли задачі-загадки із багатой скарбниці народної педагогіки. Викладені у формі захоплюючих розповідей, більшість з яких не потребували арифметичних дій, завдання, передусім, стимулювали дитину міркувати й думати. Ці задачі-загадки, на думку просвітника, – незамінний засіб тренування розуму [3, с. 146–147].

Важливого значення видатний просвітник надавав також багатству слова. Зауважимо, що В.О. Сухомлинський наголошував на необхідності насичення усіх років виховання малоздібних дітей читанням. Для цього в школі була створена хрестоматія.

Важливого значення в роботі з дітьми з особливими потребами В.О. Сухомлинський надавав поетичній творчості – «вигоненій школі емоційного життя». Тут, як писав педагог, дзвінок ллється сміх, тут живуть сум і радість, співчуття до людського горя й нетерпимість до зла». Наголосимо, що український просвітник вважав сміх «одним із каналів пізнання, однією з точок зору, з якої перед людиною відкривається світ у його різноманітності». «І якщо цей канал закрито, думка не розвивається повноцінно», – зауважував В.О. Сухомлинський [11, с. 587–588].

Установлено, що В.О. Сухомлинський разом із своїми учнями склали тисячі казок, цінність яких у тому, що під час роботи над ними дитячий мозок учився не тільки приймати й зберігати інформацію, а й віддавати її. Поетичне слово й поетична творчість, на переконання видатного українського гуманіста, були «еліксіром для дитячого мозку», «повітрям для крил думки, яке впливає в мозок дитини енергією думки», «незамінний психологічний засіб формування і розвитку емоційної пам'яті» тощо. Поетична творчість, за твердим переконанням В. Сухомлинським, учиє мислити й тому поліпшує мозок.

Третім принципом роботи з малоздібними учнями В.О. Сухомлинський називав

ручну працю з використанням простих інструментів, важливе значення в якій повинні мати не фізичні зусилля, а уміння, розрахунок, майстерність. В. О. Сухомлинський стверджував, що виховний ефект ручної праці залежить від того, чи вимагає процес праці розумових зусиль. Не одноманітні рухи, які не пов'язані з обчисленнями, не механічне переміщення предметів, а дія на матеріал із метою його перетворення, створення чогось нового – ось, як наголошував видатний український педагог, найважливіша умова праці, що виховує.

Зазначимо, що, вважаючи трудову діяльність одним із важливих засобів розвитку дітей, просвітник намагався надати їй характеру експерименту, досліду, побудованого на задумі, що має в собі значну частину світоглядних переконань [7, с. 65]. В.О. Сухомлинський попереджав про те, що учні можуть докладати значних фізичних зусиль, та коли їхня праця нічого не створює, вона не впливає на їхній розумовий розвиток і перетворюється на одноманітне, виснажливе заняття. Розумова активність, за словами педагога, знижується й у тому разі, коли школярі оволодівають тільки зовнішніми прийомами якоїсь діяльності, наприклад, керуванням машинами й механізмами, не осмислюючи їх побудови й принципів дії, причиново-наслідкових зв'язків між трудовими процесами і взаємодією деталей і вузлів. Людина, в якій в процесі практики виробилася здатність аналізувати, синтезувати, підходити до трудових завдань як до розв'язування задач, висуває гіпотези, мислено і на практиці перевіряє їх. Це надзвичайно цінна риса, особливо в тих випадках, коли мета праці – активний вплив на стихійні сили природи [8, с. 73, 75].

Своєю чергою, умовою створення атмосфери творчої праці, на переконання В.О. Сухомлинського, є особистісний приклад педагога, який не може бути вихователем, якщо він – тільки викладач свого предмету або навіть класний керівник. Особистість учителя стає виховною силою тоді, коли він сам володіє майстерністю. Зауважимо, що кожен учитель Павлівської школи не тільки вмів працювати, але й завдяки постійному удосконаленню умінь і навичок досяг майстерності в одному чи кількох видах трудової діяльності. Учителі фізики уміли, наприклад, виготовляти міцні й красиві інструменти для обробки дерева й металу, конструювати радіоприймачі, чудово керувати автомашиною. «Особистість учителя приваблює дитину, насамперед, тому, що в ньому він бачить прекрасного майстра, – писав В.О. Сухомлинський. –

У робочих кімнатах, майстернях, лабораторіях учні бачать інструменти, верстати, прилади, установки, зроблені руками учителів; на дослідній ділянці, у плодовому саду, у розсаднику вчителі проводять досліди, мета яких – досягти значних, яскравих матеріальних результатів завдяки майстерній праці» [6, с. 90–91].

Зауважимо, що В.О. Сухомлинський за-суджував тих керівників шкіл, учителів, наукових працівників, які вважали, що заняття учнів ручною працею являють собою так звану «кустарщину» [8, с. 70].

І нарешті, найголовнішою вимогою в роботі з дітьми, що відстають у розвитку, на переконання видатного українського гуманіста, є *виняткова повага до людської особистості*. «Нещасна, знедолена природою або поганим середовищем маленька людина не має знати про те, що вона малоздібна, що в неї – слабкий розум. Виховання такої людини має бути в сто разів ніжнішим, чулішим, дбайливішим», – наголошував В.О. Сухомлинський. Зазначимо, що просвітник завжди надавав важливого значення особистості вчителя, й особливо в роботі з дітьми, які потребують особливої уваги. «Виховуємо ми не тільки ідеями, закладеними в знаннях, які ми даємо, – писав В.О. Сухомлинський, – але, насамперед, тим, як ці знання й закладені в них ідеї несемо в клас ми, живі люди, тим, що людина торкається до людини, до її душі своєю душею» [12, с. 594–595]. Ідеї наші, як зазначав просвітник, могутні самі по собі, але вони стають у сто разів сильнішими, якщо доносить їх до юних сердець той, кого юні поважають, кому вірять. Віра у вихователя, довіра до нього – це, на погляд В.О. Сухомлинського, корінь етики взаємовідносин педагога і вихованця [12, с. 595].

Таким чином, спадщина видатного українського гуманіста, представлена численними статтями й монографіями, заклала міцний фундамент системи роботи з дітьми, які мають проблеми в розумовому й фізичному розвитку, важливими складниками якої є розуміння причин та труднощів, з якими стикаються ці діти, створення належних умов для їхньої успішної адаптації та інтеграції, забезпечення права на освіту, повноцінне суспільне життя та діяльність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про освіту: Закон України. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19.
2. Сухомлинський В.О. Проблема виховання всебічно розвинутої особистості / Вибрані твори: в 5 т. К.: «Рад. Школа», 1976. Т. 1. С. 55–206.
3. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 3. С. 7–278.
4. Сухомлинський В.О. Павлицька середня школа / Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 4. С. 7–390.
5. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором / Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 4. С. 393–626.
6. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 5. 639 с.
7. Сухомлинський В.О. Розумова праця і зв'язок школи з життям / Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 5. С. 65.
8. Сухомлинський В.О. Розум і руки / Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 5. С. 70, 73, 75.
9. Сухомлинський В.О. Людина неповторна / Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 5. С. 90–91.
10. Сухомлинський В.О. З чого починається громадянин / Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 5. С. 363.
11. Сухомлинський В.О. Найвідсталіший у класі... / Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 5. С. 584–590.
12. Сухомлинський В.О. Лист про педагогічну етику / Вибрані твори: в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 5. С. 594–595.